

УДК 13; 141.8

О. П. Петрушенко

доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри українознавства
Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького**УТОПІЯ Й УТОПІЧНА СВІДОМІСТЬ:
ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ АНАЛІЗУ**

Термін *утопія* досить часто викликає асоціацію з чимось нездійсненним, неймовірним, вигаданим, проте таким, що має прямий стосунок до політики й ідеології. Це поняття у ХХ ст. набуло достатньо трагічного забарвлення, оскільки спроби втілити в дійсність певні соціальні проекти, що, зрештою, виявились утопічними, призвели до численних жертв і деформацій як структур життєдіяльності, так і історичної процесуальності [2, с. 353–354]. У наш час, тобто у ХХ – на початку ХХІ ст., термін *утопія* зазнав своєрідної дифузії: він часто використовується не лише в соціально-гуманітарній літературі, а й у публіцистиці, засобах масової інформації, у повсякденному спілкуванні, проте в його розумінні та трактуванні не лише немає однозначності, а взагалі важко знайти спільний знаменник [12; 19]. Широке, майже безмежне використання цього терміна свідчить про його важливість для сучасної культури, про його певну необхідність. Тому мета статті – провести дослідження місця феномена утопії в культурному розвитку суспільства, тобто висвітлити філософсько-культурологічний контекст його аналізу.

Почати можна з того, що в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. утопії активно спростовувались, оцінювались не просто негативно, а із радикальним їх неприйняттям. Але одним із парадоксів утопії можна вважати саме те, що, незважаючи на таку кількість критики, вона не зникла, не втратила не тільки своїх, так би мовити, пасивних прихильників, а й тих, хто бажав надалі створювати й удосконалювати утопічні проекти. З'явилися нові різновиди утопії, нові варіанти мотивації щодо її корисності й соціально-психологічної виправданості. Але головне, можливо, полягало ще й у тому, що інтелектуальні конструкти тих, хто радикально заперечував і критикував утопію, як виявилось згодом, самі включали у свій зміст елементи утопізму, а то й просто були різновидами утопічного мислення. В останньому випадку ми маємо на увазі, по-перше, марксизм, який свого часу сповістив про заміну утопії соціальною наукою, але, урешті, був осмислений низкою дослідників як одна із найграндіозніших утопій [14, с. 656–657]. По-друге, ідеться також і про соціальну доктрину нацизму, яка являла собою абсолютно неможливу суміш економічного прагматизму із зухвалою агресивністю та елементами містицизму й міфотворчості. По-третє, варто також згадати й так звані «технократичні футурологічні проекти», що сповіщали про перспективи майже

цілковитого вирішення, завдяки прогресу техніки та технологій, найбільш проблем західної цивілізації на початку ХХІ ст. і про встановлення або «суспільства масового споживання», або про прихід «технотронної ери» [8, с. 153–162]. Ці, а також і інші подібні приклади мимоволі наводять на думку про те, що з утопією треба поводитись більш виважено й серйозно; фактично у ХХ – ХХІ ст. виникли підстави вважати, що той механізм роботи свідомості, який породжує утопії та утопічні проекти, має ширше й більш фундаментальне значення, і його не можна звести лише до конкретних, продуманих ним творів. З іншого боку, небезпідставно деякі мислителі побачили в утопії – через її невмирущість – необхідну складову нормального функціонування соціуму, почали утверджувати думку про позитивне значення утопії, протиставляючи їй, наприклад, ідеології та суворому прагматизму [3, с. 127, 227–229; 6, с. 294–296; 11]. Тому можна без вагань і перебільшень стверджувати, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. утопія знову постала для сфери соціально-гуманітарного пізнання актуальним, важливим і навіть дещо втаємниченим об'єктом дослідницької уваги.

Що таке утопія в її історично виявлених формах? Це передусім сукупність усних переказів або авторських творів, у яких замальовується фантастично благополучне, щасливе, гармонійне та злагоджене життя людей у певному місті, певній місцевості, певній спільноті [15, с. 8]. Картини такого життя подаються з різними ступенями деталізацій, проте в них легко проглядається мотив: усе найкращим чином продумане, дбайливо врегульоване, максимально влаштоване так, щоб люди позбулись усіх тих ганебних вад, які притаманні всім історично наявним суспільствам [5, с. 520–524]. На тлі реального людського існування такі картини досконалого життя мимоволі викликають бажання жити саме так і на додаток – хвилю обурення наявним станом справ, суспільним устроєм та особистісними якостями членів наявного суспільства. Отже, у першому наближенні утопія постає як непереборна мрія про людську й суспільну досконалість (або хоча б оптимальність), як звернення думок до питань про те, як подолати наявні суспільні недоліки й недосконалість окремих людей.

Достатньо виразною особливістю утопії є й те, що картини досконалого стану суспільства та людини були надзвичайно ідеалізованими; досить

часто прямо засвідчувалось, що описаний у певному утопічному творі стан речей – це, безумовно, найкраще з того, про що можуть мріяти люди, проте він нереальний і нездійснений. К. Ясперс був переконаний у тому, що саме прагнення уникнути антиномій реального життя і є смертельною вадою утопій [18, с. 225–226]. Але своєрідна хитрість утопії виявлялась у тому, що, по-перше, вона досить часто своїми змістовими елементами корелювалась із реаліями тих чи інших суспільств, по-друге, вона містила завуальовану пастку: якщо вже комусь спало на думку таке щасливе життя або якщо хтось уже відвідав це «блаженне» суспільство, то, значить, воно є не таким уже неможливим.

В утопії також виявляється й своєрідна гордовитість людського розуму, який, створивши певні конструкти, протиставляє їх реальності, уважаючи не свої винаходи, а саму реальність недосконалою. Тобто, так людський розум із своїми винаходами та уявленнями претендує на статус істинної реальності. Як свідчать наукові джерела, А. Герцен називав утопію «відновленням прав розуму» у формі вигаданої казки, історії [1, с. 34]. Гордовитість розуму може бути побаченою й у тому, що розум в утопії ніби заявляє: описане є неможливим у реальності, але це є більш правильним і привабливим, більш бажаним, ніж те, що є насправді. Тому будь-яка утопія за своїми вимогами та основними претензіями до наявного суспільства постає людиновимірною, орієнтованою на певне розуміння природи людини, а тому, на нашу думку, утопізм заслуговує й на те, щоб постати певною складовою філософсько-антропологічних досліджень. Особливо яскраво людиновимірність утопії виявляється в негативних утопіях (антиутопіях), де засуджується суспільство, якщо воно не враховує, не хоче брати до уваги почуттів та інших особистісних інтенцій людини.

Вивчення феномена утопії в культурологічному контексті передбачає увагу до співвідношення утопії із близькими до неї інтелектуальними утвореннями з різних сфер суспільної свідомості. Так, утопію часто звинувачують у ненауковості, і в цьому убачають її недолік, проте художня література теж ненаукова, але це не вважається її недоліком, оскільки вона, як відомо, виконує дещо інші функції в духовній культурі, ніж ті, на які претендує наука. Ідеї та уявлення, продуковані тими чи іншими утопіями, певними людьми й навіть соціальними групами, приймалися на віру, проте утопія відрізняється від релігійних уявлень і догматів, які теж приймаються на віру. З'ясування взаємозв'язку релігії й утопії ускладнюється тим, що існує низка релігійних утопій, а наявність в утопії та релігії ідеалізованих конструвань і опора на віру не дають змоги просто й однозначно провести між ними чітку межу [7]. Є утопії з певним

філософським підґрунтям, проте утопія, безумовно, відрізняється від філософських систем і концепцій. Виходячи з наведених прикладів, доцільно дослідити та з'ясувати, якими є взаємозв'язки й окреслення феномена утопії в межах суспільної свідомості, культури та культуротворчості.

У зв'язку з розширенням контексту вивчення утопії звернімося і до самого терміна *утопія*, його визначення і трактування. Більшість словників та джерел, не ставлячи перед собою завдання спеціального вивчення утопії як явища суспільної думки й суспільного життя, виходять із етимології цього терміна. Як відомо, сам термін «*утопія*» запроваджено англійським гуманістом Томасом Мором, це слово перекладається як «місце, якого немає». На підставі такого перекладу термін *утопія* часто визначають як «вигадане суспільство або місце, призначення якого – бути стійким етичним або теоретичним ідеалом чи забезпечувати взірці соціальної організації, що протилежні наявним [4, с. 376]. Інший варіант визначення – «модель вигаданого суспільства як втілення суспільного ідеалу, світоглядна форма освоєння майбутнього» [17, с. 659]. Проте в контексті наведених міркувань такі визначення є явно недостатніми й однобічними. По-перше, вони в більшості випадків не звертають увагу на те, що необхідно дати водночас дефініцію як позитивної, так і негативної утопії (антиутопії), причому остання зовсім не ставить своїм завданням змалювати взірцеву соціальну організацію. По-друге, не зрозуміло, що таке «стійкий теоретичний ідеал», чому взірці соціальної організації повинні бути протилежні тим суспільствам, що існують або існували реально, тощо. По-третє, характеристика *вигадане* або *неіснуюче* суспільство як специфічна ознака утопічного теж не витримує критики, тому що в межах культури в казках, романтичній прозі й поезії, науково-фантастичній літературі є багато неіснуючих країн, царств, міст, яких немає, але при цьому ми розуміємо, що до утопії та сфери утопічного все це не має жодного стосунку.

Говорячи про значення терміна «утопія», нам видається важливим відзначити виправданість уживати його *у трьох найбільш усталених значеннях*. По-перше, це позначення певного культурно-історичного феномена – фіксованих у різний спосіб уявлень про досконале, належне, довершене суспільство. По-друге, утопією називають ті плани та проекти, які не можуть бути втіленими в дійсність. По-третє, терміном «утопія» позначають також будь-які ідеї, думки або уявлення, які занадто далеко відриваються від дійсності або не узгоджуються із реальним станом справ. За всієї, як інколи видається, наближеності наведених тут значень, вони все ж не є тотожними, хоча, поза сумнівом, постають лише різними сторонами утопічних уявлень про суспільство. Коли ми маємо справу із про-

ектами ідеального суспільства (або держави), то до них можуть бути застосовані всі три значення терміна «утопія», проте можна говорити і про утопічність певних інженерних рішень (у другому значенні), і про утопічність деяких наукових гіпотез (у третьому значенні). Пошлемося на авторитетне свідчення: розглядаючи одну з античних версій найкращого типу суспільного управління, відомий у XX ст. філософ О. Кожев відзначає, що її творець і фігурант – Симонід – міркує як типовий інтелектуал, «що критикує реальний світ, у якому він живе, із позиції деякого «ідеалу», сконструйованого ним у дискурсивному універсумі. Цьому «ідеалу» він надає вічної цінності, насамперед тому, що він не існує тепер і не існував у минулому. Справді, Симонід уявляє свій «ідеал» у формі «утопії». А ідеал, поданий у формі «утопії», відрізняється від того самого ідеалу, поданого як «(революційна) ідея, що веде до дії», відрізняється саме тим, що в першому випадку ми не бачимо, як, відштовхнувшись від утопії, перетворити конкретно надану тепер дійсність, щоб вона в майбутньому відповідала ідеалу» [9, с. 323–386]. У цьому уривку нескладно помітити наявність усіх трьох наведених вище основних значень терміна «утопія». При вивченні утопії ми, безумовно, повинні брати до уваги всі ці значення терміна «утопія», проте не змішувати й не ототожнювати їх.

У зв'язку з наведеними міркуваннями, нам видається виправданим сформулювати в ході дослідження таке *робоче визначення утопії*, що стало б універсальним саме у плані її висвітлення у філософсько-культурологічному контексті. На нашу думку, ключовим поняттям, що може бути спільним знаменником для всіх наведених вище значень терміна *утопія*, є певне уявлення про *належне*. Саме на основі уявлень про належне в утопіях критикують наявне суспільство та пропонують інший, досконаліший суспільний лад. Належне в усій своїй повноті не піддається втіленню в дійсність, звідси й проблематичність реалізації утопії. І, нарешті, осмислення належного не мало б жодного сенсу, якби належне збігалось б із дійсним і не відрізнялось би від нього.

Ще одним терміном, що широко вживається в сучасній соціально-гуманітарній літературі та пов'язане з означеною темою, є *утопічна свідомість*. Оскільки свідомість цивілізованої та соціалізованої людини практично завжди орієнтована на належне – належну поведінку, належні знання, статуси, ролі, то можна стверджувати, що кожна індивідуальна свідомість певною мірою містить у собі утопічний вектор. Проте термін *утопічна свідомість* застосовують переважно для характеристики певних варіантів і напрямів суспільної свідомості, які пропагують серед інших членів суспільства деякі види або типи колективної поведінки та здійснюють розповсюдження

ідей, що подаються як належні, найкращі, найдоцільніші для подальшого позитивного розвитку суспільства, причому логічні аргументи на підтримку або проти цих ідей не справляють жодного впливу на сутність та існування такої ідеї. М. Мамардашвілі, описуючи відмінність утопічної свідомості від наукової, указує на те, що в межах наукового стилю мислення неправильний опис або неправильна теорія можуть бути виправлені методами самої ж науки, самої теорії, а у випадку утопічної свідомості ми маємо справу з реалізацією *внутрішніх* станів людини, що пов'язуються з певними словесними формулами й не можуть бути перевірені на об'єктивність засобами самої утопії [10, с. 266]. Такі варіанти свідомості характерні для ліворадикальних угруповань тощо. Часто в межах утопічної свідомості вживаються терміни, яким не надається ніякого точного значення (наприклад *імперіалізм*), тому жодні аргументи, спрямовані проти виявів утопічної свідомості, не мають ані значення, ані впливу на носія утопічної свідомості.

Інший відомий філософ О. П'ятигорський вважає, що, на відміну від утопій минулого, які мали переважно форму цілісних творів із претензією на об'єктивність, сучасні утопії стосуються особливого способу мислення окремої людини. Сутність такого (утопічного) способу мислення полягає в домислюванні того, що могло б статися з людиною за певних обставин, проте не сталося. Саме в цьому, на думку О. П'ятигорського, полягає інтрига утопії – домислити себе минулого до логічного кінця в певній життєвій ситуації [13, с. 144–145]. Як бачимо, утопія знову трактується передусім як певна інтенція свідомості.

Отже, утопічна свідомість, на відміну від наукової або раціональної, пов'язана зі специфічним світобаченням окремої людини або певної соціальної групи, характеризується суб'єктивністю, прагненням не стільки змалювати реальний стан справ, скільки висловити своє бачення певної проблеми, своє ставлення до неї на основі, знову ж таки, інтуїтивного (соціально-психологічного) відчуття належного.

Наведені міркування дають змогу зробити висновки про те, що утопія – явище багатогранне й пов'язане з досить великою кількістю аспектів суспільного буття. Тому утопія та утопічна свідомість заслуговують на те, щоб бути предметом не лише соціально-політологічних, а й філософських і культурологічних досліджень.

Література

1. Батракова С.П. Искусство и утопия: из истории западной живописи и архитектуры XX в. / С.П. Батракова. – М. : Наука, 1990. – 304 с.
2. Бердяев Н.А. Царство Духа и царство Кесаря / Н.А. Бердяев ; сост. и послесл. П.В. Алексева ; подгот. текста и прим. Р.К. Медведевой. – М. : Республика, 1995. – 383 с.

3. Блох Э. Тьюбингенское введение в философию / Э. Блох ; пер. с нем. Т.Ю. Быстровой, С.Е. Вершинина, Д.И. Кривошова. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1997. – 400 с.

4. Большой толковый социологический словарь (Collins) / пер. с англ. – М. : Вече, АСТ, 2001. – Т. 2 : П–Я. – 2001. – 528 с.

5. Бэкон Ф. Новая Атлантида / Ф. Бэкон // Бэкон Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Бэкон ; сост., общая ред. и вступ. статья А.Л. Субботина. – М. : Мысль, 1972. – Т. 2. – 1972. – 582 с. – С. 48–524.

6. Гидденс Э. Последствия современности / Э. Гидденс ; пер. с англ. Г.К. Ольховикова, Д.А. Кибальчича ; вступ. статья Т.А. Дмитриева. – М. : Издат. и консалт. группа «Праксис», 2011. – 352 с.

7. Горфункель А.Х. Гуманизм, христианство и утопия (Томас Мор) / А.Х. Горфункель // Философия эпохи Возрождения. – М., 1980. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1330>.

8. Грант Дж.П. Философия, культура, технология: перспективы на будущее / Дж.П. Грант // Новая технократическая волна на Западе / сост. и вступ. статья П.С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – 453 с. – С. 153–162.

9. Кожев А. Тирания и мудрость / А. Кожев // Кожев А. Атеизм и другие работы / А. Кожев ; пер. с фр. А.М. Руткевича и др. – М. : Праксис, 2006. – 512 с.

10. Мамардашвили М.К. Опыт физической метафизики / М.К. Мамардашвили. – М. : Прогресс-Традиция, 2008. – 304 с.

11. Мангайм К. Идеология та утопія / К. Мангайм ; пер. з нім. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – 370 с.

12. Петрушенко О.П. Феномен утопії (Методологія дослідження, буттєві корені та соціально-культурні зв'язки) : [монографія] / О.П. Петрушенко. – Л. : Кварт, 2011. – 284 с.

13. Пятигорский А.М. Избранные труды / А.М. Пятигорский. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 590 с.

14. Рассел Б. Історія західної філософії / Б. Рассел ; пер. с англ. Ю. Лісняка, П. Таращук. – К. : Основи, 1995. – 759 с.

15. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы / пер. с разных языков ; сост., общ. ред. и предисл. В.А. Чаликовой. – М. : Прогресс, 1991. – 405 с.

16. Уэллс Г. Современная утопия / Г. Уэллс // Завтра : фантаст. альманах. – Вып. 1. – М. : Текст, 1991. – 192 с. – С. 120–130.

17. Філософський енциклопедичний словник / ред. колегія, В.І. Шинкарук – голова ред. колегії. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.

18. Ясперс К. Психологія світоглядів / К. Ясперс ; пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук. – К. : Юніверс, 2009. – 464 с.

19. Snodgrass M.E. Encyclopedia of Utopian Literature / M.E. Snodgrass. – Santa Barbara, 1995. – 644 p.

Анотація

Петрушенко О. П. Утопія й утопічна свідомість: філософсько-культурологічний контекст аналізу. – Стаття.

У статті поставлене завдання подати утопію як складне й різнопланове утворення соціальної культури, що має стосунок не лише до суб'єктивних фантазій, а й до запитів суспільної культури, важливих виявів людини та її ментальності. Через зіставлення утопії

з різними, спорідненими з нею культурними явищами зроблено висновок про обмеженість і однобічність тих її трактувань, що поширені в дослідницьких джерелах. На основі аналізу різних виявів утопії сформульовано її авторське визначення, аргументована така її суттєва риса, як уявлення про належне. Наявність вектора належного в реальному функціонуванні свідомості, особливо в її спрямуванні на регулювання людської діяльності й поведінки, оцінюється автором статті як підстава для ширшого осмислення утопії та утопічної свідомості. Також зроблений наголос на тому, що утопія постає не лише явищем політичним чи ідеологічним, а й соціально-культурним, пізнавальним та антропологічно зумовленим.

Ключові слова: утопія, утопічна свідомість, належне.

Аннотация

Петрушенко О. П. Утопия и утопическое сознание: философско-культурологический контекст анализа. – Статья.

В статье поставлено задание представить утопию как сложное и разноплановое образование социальной культуры, которое имеет отношение не только к субъективным фантазиям, но и к запросам общественной культуры, важным проявлениям человека и его ментальности. Через сопоставление утопии с разными, родственными ей культурными явлениями сделан вывод об ограниченности и односторонности тех ее трактовок, которые распространены в исследовательских источниках. На основе анализа разных проявлений утопии сформулировано ее авторское определение, аргументирована такая ее существенная черта, как выражение представления о должном. Присутствие вектора должного в реальном функционировании сознания, особенно в его направленности на регуляцию человеческой деятельности и поведения, оценивается автором статьи как основание для более широкого осмысления утопии и утопического сознания. Также сделан акцент на том, что утопия является не только явлением политическим или идеологическим, но и социально-культурным, познавательным и антропологически обусловленным.

Ключевые слова: утопия, утопическое сознание, должное.

Summary

Petrushenko O. P. Utopia and utopian consciousness: philosophical and cultural context of analysis. – Article.

The article posed the task to present the utopia as a complex and diversified phenomenon of social culture that is relevant not only to the subjective fantasies, but also to the needs of public culture, important manifestations of the man and his mentality. Through comparison of utopia with different related to it cultural phenomena the author comes to conclusion that the limited and one-sided interpretations of utopia are common in research sources. Based on the analysis of different manifestations of utopia in article is given the author's definition; it is argued, such an essential feature of the utopia, as of ideas about the due. The presence of the due vector in the actual functioning of consciousness, especially in its focus on the regulation of human activity and behavior, is estimated by the author as the basis for a broader understanding of utopia and utopian consciousness. Also emphasizes the fact that utopia appears not only as political or ideological phenomenon, but also as social and cultural, educational and anthropologically conditioned one.

Key words: utopia, utopian consciousness, due.